

ΜΝΕΙΕΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ-ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΙΑΣ*

ΚΑΛΛΙΟΠΗ Ι. ΚΡΗΤΙΚΑΚΟΥ

Ἡ ανέγερση οἰκοδομημάτων ἀπαιτεῖ γενικά τή συμμετοχή ἑνός ἀριθμοῦ εἰδικευμένων τεχνιτῶν καί ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, οἱ ὅποιοι ὑλοποιοῦν τά σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα ἢ τοῦ μηχανικοῦ. Ἑλληνικές ἐπιγραφές ἀπό τή ρωμαϊκή καί παλαιοχριστιανική Παλαιστίνη καί

* Θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τοὺς διδάκτορες Ἰωάννη Μεϊμάρη, Προϊστάμενο τοῦ Προγράμματος Παλαιστίνης στό Κ.Ε.Ρ.Α., καί Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, Ἐπίκουρη Καθηγήτρια στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, πού δέχθηκαν πρόθυμα νά διαβάσουν καί νά συζητήσουν μαζί μου τό χειρόγραφο αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Γιά τά περιοδικά χρησιμοποιοῦνται οἱ συντομογραφίες τοῦ *American Journal of Archaeology* 90 (1986). Τά ἀκόλουθα βιβλία καί ἄρθρα συντομογραφοῦνται ὡς ἐξῆς:

AAES III = W.K. Prentice, *Greek and Latin Inscriptions, Part III of the Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899-1900* (Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1908).

Butler = H.C. Butler, *Early Churches in Syria (Fourth to Seventh Centuries)*, ἐκδ. E.B. Smith, Part One (Ἀμστερνταμ 1969).

Dussaud-Macler = R. Dussaud, F. Macler, *Voyage archéologique au Safâ et dans le Djebel ed-Drûz* (Παρίσι 1901).

Ewing = W. Ewing, 'Greek and Other Inscriptions Collected in the Hauran', *PEFQ* 1895, σσ. 41-60, 131-160, 265-280, 346-354.

Magoulias = H.J. Magoulias, 'Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Centuries as Viewed in the Lives of the Saints', *Byzantinoslavica* 37 (1976), σσ. 11-35.

Μέντζου = Κ.Π. Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωῒμου βυζαντινῆς περιόδου (Ἡ προσφορά τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας καί Συρίας ἐπιγραφῶν καί ἀγιολογικῶν κειμένων)*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρπόλου 31 (Ἐν Ἀθήναις 1975).

PAES IIIA = E. Littmann, D. Magie Jr., D.R. Stuart, *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909, Division*

Ἄραβία¹ καταγράφουν τὰ ὀνόματα καί τίς δραστηριότητες ὄχι μόνον ἀρχιτεκτόνων ἀλλά καί οἰκοδόμων, ἐργολάβων, κτιστῶν, ἐργατῶν, χριστῶν, τεκτόνων, μαρμαραρίων, λαοζῶων καί τεχνιτῶν πού ἐργάσθηκαν γιά τήν ἀνέγερση διαφόρων κτηρίων στίς ἐπαρχίες αὐτές.

Τά οἰκοδομικά αὐτά ἐπαγγέλματα ἐμφανίζονται, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, σέ ἐπιγραφές πού χρονολογοῦνται στήν ὑστερορωμαϊκή –παλαιοχριστιανική περίοδο (4ο–6ο αἰ. μ.Χ.), μέ ἐξάιρεση ἐκεῖνο τοῦ ἀρχιτέκτονα πού περιέχεται κυρίως σέ ἐπιγραφές τοῦ 1ου–3ου αἰ. μ.Χ. Οἱ ἐπιγραφές διακρίνονται σέ κτητορικές, πού μνημονεύουν τήν ἐκτέλεση δημόσιων ἢ ἰδιωτικῶν κατασκευῶν, καί ἀφιερωματικές, πού συνδέονται μέ ἀναθήματα προερχόμενα ἀπό συγκεκριμένα δημόσια πρόσωπα ἢ ἰδιῶτες. Ἐνας μικρός ἀριθμός τεχνιτῶν εἶναι ἐπίσης γνωστός ἀπό ἐπιτύμβια κείμενα. Οἱ περισσότερες ἀπό αὐτές τίς μαρτυρίες προέρχονται ἀπό μνημεῖα τῆς ἐπαρχίας Ἄραβίας.

1. **Ἀρχιτέκτονες:** Ἐπιγραφές πού μνημονεύουν ἀρχιτέκτονες προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἐπαρχία Ἄραβίας καί συγκεκριμένα ἀπό τὰ Γέρασα, τή Der'a, τή Sûr καί τό Busr el-Ḥarîrî. Τά Γέρασα ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς Δεκάπολης καί ὑπάγονταν πολιτικά στή Συρία τήν ἐποχή πού χρονολογεῖται ἡ ἐπιγραφή (27/28 μ.Χ.), ἀλλά λίγο μετά τή δημιουργία τῆς ἐπαρχίας Ἄραβίας (106 μ.Χ.), καί ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπό τό 112 μ.Χ., πέρασαν στή δικαιοδοσία τῆς νέας αὐτῆς

III. *Greek and Latin Inscriptions, Section A. Southern Syria* (Leyden 1907–1921).

PAES IIIB = W.K. Prentice, *Syria. Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909, Division III. Greek and Latin Inscriptions, Section B. Northern Syria* (Leyden 1908–1922).

Pflaum = H.–G. Pflaum, 'La fortification de la ville d'Adraha d'Arabie (259–260 à 274–275) d'après des inscriptions récemment découvertes', *Syria* 29 (1952), σσ. 307–330.

Waddington = W.H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie recueillies et expliquées* (Παρίσι 1870).

1. Γιά τήν ἱστορική γεωγραφία τῶν περιοχῶν αὐτῶν στήν ἐξεταζόμενη περίοδο βλ. γενικά M. Avi-Yonah, *Holy Land from the Persian to the Arab Conquests (536 B.C. to A.D. 640). A Historical Geography* (Michigan 1966), κυρίως σσ. 108–124 καί χάρτη στή σ. 125· τοῦ ἴδιου, *Gazetteer of Roman Palestine, Qedem 5* (Ἱερουσαλήμ 1976), ἰδιαίτερα τούς χάρτες σσ. 105–112· G.W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge, Mass.–Λονδίνο 1983).

Λόγω τῆς ποικίλης ἀπόδοσης τῶν τοπωνυμίων στίς διάφορες δημοσιεύσεις, στό κείμενο ἀκολουθεῖται κατά κανόνα ἡ γραφή τῆς ἐκάστοτε χρησιμοποιούμενης δημοσίευσης.

έπαρχίας.² Τά κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι χαραγμένα σέ ἀρχιτεκτονικά μέλη (κλεῖδα πύλης, ἐπιστύλιο, ἀνώφλι κλπ.), μερικά ἀπό τά ὅποια χρησιμοποιήθηκαν σέ μεταγενέστερα οἰκοδομήματα.

Ἡ πρωϊμότερη ἐπιγραφή (27/28 μ.Χ.) προέρχεται ἀπό τά Γέρασα καί πρόκειται στήν οὐσία γιά τήν ὑπογραφή τοῦ ἀρχιτέκτονα πού περιέβαλε μέ ἓνα τετράπλευρο μακρύ, θολωτό διάδρομο τήν αὐλή στό χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δία: ("Ἐτους) 4'./ Διόδωρος / Ζεβ-σάου./ Γερα <σ> ηνός./ ἀρχιτεκτόνη/σεν.³

Ἀπό τή Der'a προέρχονται τρεῖς κτητορικές ἐπιγραφές πού χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στά ἔτη 261-264 μ.Χ. καί ἀναφέρονται σέ ὄχυρωματικά ἔργα (πύλη καί τεῖχος). Καί στίς τρεῖς τό ὄνομα τοῦ ἀρχιτέκτονα παρατίθεται σ' ἐκεῖνα τῶν ἀξιωματούχων πού εἶχαν τήν πολιτική εὐθύνη καί τήν ὑψηλή ἐπιστασία τῶν ἔργων:

- α) [Ἐπερ σωτηρίας [κὲ νείκης] / [τοῦ κυ]ρίου ἡμῶν [Γαλλιηνοῦ] / [Σεβ(αστοῦ) ἐ]κτίσθη ἡ πύλη [...προ]//[νοία] Κοκ. Ρουφεί[νου τοῦ] / [λαμ] προτάτου ἡμ[ῶν ἡγεμ(όνος)], / [ἐκ δω]ρεᾶς τοῦ αὐτο[ῦ Σεβ(αστοῦ)] / [...]κτοῦντος Κο[---] / [---]ύφηγήσει Ο[ύήρου ἀρχι]//[τέκ(τονος)], ἐ[πισκοπευόν]τ[---] / [---] Υ[...]ντος Ο[---].⁴
- β) Ἄγα/θῆ / τύχ/η. / Ἐπερ σωτηρίας κὲ νίκης τοῦ κυρίου ἡμῶν αὐτοκράτορος / Γαλλιηνοῦ Σεβ(αστοῦ) ἐκτίσθη τὸ τεῖχος ἐκ δωρεᾶς τοῦ Σεβ(αστοῦ), προνοία Σ/τατιλίου Ἀμμιανοῦ, τοῦ κρατίστου διέποντος τήν ἡγεμονίαν, / ἐφεστῶτος Ἰου(λίου) Ἰσιδώρου [στ]ράτορος, ὑφηγ(ήσει) Οὐήρου ἀρχιτέ/κτονος, προεδ(ρία) Μάγνου Βάσσου, ἐπισκοπῆ Αἰλίου Βάσσου/ου κὲ Ζηνοδώρου Ταυρίνου κὲ Σαβίνου Γερμανοῦ, / ἔτ(ους) ρνη.⁵
- γ) [Ἄγαθῆ] τ[ύ]χ[η]. / [Ἐπερ σωτηρίας] τοῦ κυρίου ἡμῶν αὐτοκρά/τορος Γαλλιη[νοῦ] Σεβ(αστοῦ) ἐκτίσθη, προνοία / [---] τοῦ δη[ιαση]μοτάτου ἐγκεχ(ειρισμένου) τήν ἡγεμον(ίαν), / [ἐφεστῶτος Οὔ]λπ(ιανοῦ) Δομιτιανοῦ στράτορος, / [ύφηγήσει] Φλ(αουῖου) Οὐήρου ἀρχιτέκ(τονος) ἀπὸ στρ(ατειῶν), / [προεδ(ρία) ...]ου Ἀουάρ[ου], ἐπισκοπῆ... Βά[σσου] Ἀννήλου.⁶

Ἡ ἔκφραση ὑφηγήσει Οὐήρου – ἂν φυσικά εἶναι σωστή ἢ ἀποκα-

2. P.-L. Gatier, 'Philadelphie et Gerasa du royaume nabatéen à la province d'Arabie', *Géographie historique au Proche Orient (Syrie, Phénicie, Arabie, grecques, romaines, byzantines)*, ἐκδ. P.-L. Gatier, B. Helly, J.-P. Rey-Coquais, *Notes et Monographies Techniques* ἀρ. 23 τοῦ CNRS (Παρίσι 1988), σ. 159 καί ὑποσ. 2.

3. J. Seigne, 'Le sanctuaire de Zeus à Jerash: éléments de chronologie', *Syria* 62 (1985), σσ. 287-295· *SEG* 35 (1985), σσ. 450-451, ἀρ. 1569.

4. Pflaum, σσ. 310-311· *SEG* 16 (1959), σ. 218, ἀρ. 809.

5. Στό ἴδιο, σσ. 313-314.

6. Στό ἴδιο, σσ. 314-315· *SEG* 16 (1959), σ. 218, ἀρ. 810.

τάσταση τῆς λέξης *ύφηγ(ήσει)*, [*ύφηγήσει*] στίς ἐπιγραφές β καί γ-μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ καί στίς τρεῖς περιπτώσεις «σύμφωνα μέ ὑπόδειξη τοῦ Οὐήρου». ⁷ Ἡ φράση ἀπὸ *στρ(ατειῶν)* στήν τρίτη ἐπιγραφή προσδιορίζει τό στρατιωτικό ἀξίωμα πού ἔφερε ὁ Οὐήρος. ⁸ Ὁ Pflaum ταυτίζει τόν ἀρχιτέκτονα τῆς Der'a μέ τόν ἀναφερόμενο σ' ἐπιγραφή τοῦ Irbid (238/9 μ.Χ.) Φλάβιο Οὐήρο, ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ ὁποίου εἶχε κτισθεῖ τό ἐκεῖ οἰκοδόμημα (τεῖχος ἢ περίβολος): *διαταγῇ Φλ(αουῖου) Οὐήρου...* ⁹

Ἡ ὑπογραφή τοῦ ἀρχιτέκτονα στά μνημεῖα τῆς Sûr καί τοῦ Busr el-Harîrî ἀποτελεῖ τήν κατακλειδα σύντομης ἐπιγραφῆς, πού στήν εἰσαγωγική της φράση παραπέμπει στό δωρητή τοῦ κτηρίου: *Ἐπερ σωτηρίας Ἡρώδου Βερενει/κιανοῦ, Ἡρακλείδης Ἀλαφάλλου / ἀρχιτέκτων (Sûr),* ¹⁰ *Ἀλέη Ρούφου ἐ/ποίησεν ἐαυτ/ῆ καὶ Κανδίδω ἀ/νδρὶ ἐκ τῶν ἰδίων,/ μνήμης ἔνεκα. Ἡρα/κλείδης ἀρχιτέκτων (Busr el-Harîrî).* ¹¹

Παρά τό γεγονός ὅτι στήν ἐπιγραφή τοῦ Busr el-Harîrî δέν ἀναγράφεται τό πατρώνυμο τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἡρακλείδη, φαίνεται πολύ πιθανό πὼς πρόκειται γιὰ τόν ἴδιο Ἡρακλείδη, γιό τοῦ Ἀλαφάλλου, πού βλέπουμε νά δρᾷ στή Sûr. Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἐνισχύεται τόσο ἀπὸ τή μορφή τῶν δύο κειμένων, πού ἐπιτρέπει μία σχετική χρονολόγηση στὸν 4ο ἢ 5ο αἰ. μ.Χ., ὅσο καί ἀπὸ τή γειτνίαση τῶν δύο οἰκισμῶν.

Τό πατρώνυμο τοῦ Ἡρακλείδη (*Ἀλαφάλλου*), τό ἐθνικό καί τό πατρώνυμο τοῦ Διόδωρου (*Γερα <σ>ηρός, Ζεβσάου* ἀντίστοιχα) φανερόνουν τή σημιτική καταγωγή αὐτῶν τῶν τεχνιτῶν. Ἀντίθετα τό λατινογενές ὄνομα Οὐήρος (Vergus) τῆς Der'a ἴσως ὑποδηλώνει ρωμαῖο ἀρχιτέκτονα. Δυστυχῶς ἡ ἀπουσία πατρώνυμου καθιστᾷ ἀδύνατη τήν ἐπαλήθευση τῆς ὑπόθεσις.

Ἐνα κείμενο γιὰ τή μηχανική τοῦ μαθηματικοῦ Πάππου ἀπὸ τήν Ἀλεξάνδρεια (γύρω στό 320 μ.Χ.), πού στηρίζεται στή διδασκαλία τῆς σχολῆς τοῦ Ἡρώνα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ (1ος αἰ. μ.Χ.), ¹² εἶναι

7. *LSJ*, σ. 1908, λ. ὑφήγησις. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ ἴδια λέξη συναντᾶται στό Γαληνό, ὁ πατέρας τοῦ ὁποίου ἦταν ἀρχιτέκτονας (βλ. σχετικά J.M.C. Toynbee, *Some Notes on Artists in the Roman World, Collection Latomus VI* [1951], σσ. 12-13), μέ τήν ἔννοια τοῦ σχεδιαγράμματος, τῆς περιγραφῆς ἑνός θέματος.

8. Pflaum, σ. 315.

9. Στό ἴδιο, σσ. 315-316 καί 320.

10. *PAES IIIA7*, σσ. 428-429, ἀρ. 797^δ.

11. Waddington, σ. 566, ἀρ. 2471.

12. J. Thomas, *Selections Illustrating the History of Greek Mathematics II. From Aristarchus to Pappus* (Ἐκδ. Loeb, γ' ἀνατύπ. 1957), σ. 614. Ὁ G. Downey πρῶτος ἐπεσήμανε τό σημαντικό αὐτό κείμενο καί τό συζήτησε διεξοδικά σέ δύο ἄρθρα του: 'Pappus of Alexandria on Architectural Studies', *Isis* 38 (1948), σσ. 197-200 καί 'Byzantine Architects: Their Training and Methods', *Byzantion* 18 (1948), σσ. 99-118 καί ἰδιαίτερα σσ. 105-112. Πρβλ. καί Magoulias, σ. 13, ὑποσ. 9.

έξαιρετικά αποκαλυπτικό για τή θεωρητική κατάρτιση και τίς ικανότητες πού διέθεταν οί αρχιτέκτονες από τά μέσα του Ιου αϊ. μ.Χ. και έξῆς, δηλαδή τήν ἐποχή πού καλύπτουν οί ἐπιγραφές μας. Ὅπως προκύπτει από τό σχετικό χωρίο του Πάππου, ὁ παραδοσιακός ἀρχιτέκτονας ὑπερκεράσθηκε αὐτή τήν περίοδο από ἕνα νέο τύπο εἰδικού, τό *μηχανικό*, πού διέθετε ἐκτός από τεχνική ἐπιδεξιότητα (ιδιότητα πού χαρακτήριζε τόν ἀπλό ἀρχιτέκτονα κατά τόν Πάππο) καί εὐρύ θεωρητικό ὑπόβαθρο, ὅπως ἐπέβαλαν οί νέες ἀπαιτήσεις γιά τολμηρά καί φιλόδοξα οἰκοδομικά προγράμματα (ἀνάκτορα, ὑδραγωγεία, ναοῦς κλπ.).¹³

Ἐτσι ὁ γερασμένος Διόδωρος, μέ βάση τό ἔργο πού ἐπετέλεσε¹⁴ καί τό χρόνο δράσης του (πρώϊμος Ιος αϊ. μ.Χ.), ἴσως ἀνήκει ἀκόμη στήν κατηγορία τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς κλασσικῆς παράδοσης. Οἱ τελευταῖοι, εἴτε ὡς ἐπιστάτες συνεργείου ἐργατῶν καί συντονιστές ἐργοταξίου, εἴτε ὡς θεωρητικοί πού καθόριζαν τή μορφή καί τή διακόσμηση τοῦ κτηρίου ἢ συνδυάζοντας καί τίς δύο αὐτές ιδιότητες, ἀντιμετώπιζαν μέ ἐπιτυχία ὅσα προβλήματα ἔθετε ἡ παραδοσιακή ἀρχιτεκτονική.¹⁵

Ἀντίθετα οἱ ἀρχιτέκτονες Οὐῆρος καί Ἡρακλείδης τῶν μεταγενέστερων ἐπιγραφῶν (Der'a, Sûr, Busr el-Harîri) ἐργάσθηκαν τήν ἐποχή τῆς δυναμικῆς παρουσίας τῶν μηχανικῶν καί συνεπῶς ὁ ὅρος *ἀρχιτέκτων* πού συνοδεύει τό ὄνομά τους, τοῦς τοποθετεῖ μᾶλλον στήν ομάδα τῶν μετριότερων συναδέλφων τῶν μηχανικῶν, δηλαδή στοῦς «Πάππειους» ἀρχιτέκτονες.

Εἰδικότερα ὁ ρόλος τοῦ Οὐῆρου εἶναι δυνατό νά καθορισθεῖ μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Κρίνοντας ἀπό τή στρατιωτική του ιδιότητα, ἀπό *στρ(ατειῶν)*, θά ἦταν λογικό νά συμπεριληφθεῖ στοῦς στρατιωτικούς ἀρχιτέκτονες, πού εἶχαν ὡς κύριο ἔργο τήν κατασκευή καί βελτίωση στρατοπέδων, ναυστάθμων, ὀχυρώσεων κλπ.¹⁶ Αὐτό, ἄλλωστε,

13. Downey, *Byzantium*, ὁ.π. ὑπόσ. 12, σ. 110· J.B. Ward-Perkins, *Architettura romana* (Ρώμη 1974), σ. 103.

14. Ὁ Seigne (ὁ.π. ὑπόσ. 3, σ. 291) ἐξαίρει ιδιαίτερα τό γεγονός, ὅτι ἡ πόλη τῶν Γερασῶν ἐμπιστευθεῖ σ' ἕνα ντόπιο ἀρχιτέκτονα τό σχεδιασμό καί τήν ἐκτέλεση ἑνός τόσο ἐκτεταμένου καί δύσκολου τεχνικά οἰκοδομικοῦ προγράμματος, ὅπως αὐτό τῶν κτηρίων στό χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ναοῦ τοῦ Δία.

15. J.J. Coulton, *Greek Architects at Work: Problems of Structure and Design* (Λονδίνο 1977), σσ. 15-16· Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου-Ἰ.Ν. Τραυλοῦ, *Λεξικόν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 94 (Ἀθήναι 1986), σ. 40, λ. ἀρχιτέκτων· W. Müller, *Architekten in der Welt der Antike* (Ζυρίχη - Μόναχο 1989), σσ. 90-91.

16. *EAA* I (1958), σ. 575, λ. architetto 2 (J. Calabi Limentani).

μαρτυρεί ή συμμετοχή του σέ ένα τόσο μακροχρόνιο καί έκτεταμένο όχρωματικό έργο, όπως εκείνο τής πόλης Der'a στή βόρεια παραμεθόρια ζώνη τής έπαρχίας Άραβίας. Μία πρόσθετη πληροφορία για τή συμβολή του Ουήρου στό συγκεκριμένο έργο παρέχει ή λέξη *ύψηγήσει*, πού σημαίνει ίσως τήν έκπόνηση τών σχεδίων από τόν ίδιο.¹⁷ Άν αυτό άληθεύει, τότε άποτελεϊ μία έμμεση μαρτυρία για τό σχετικά ύψηλό άκόμη επίπεδο άρχιτεκτονικών σπουδών στά χρόνια του Ουήρου (μέσα 3ου αι. μ.Χ.). Εϊναι γνωστό ότι ό Άλέξανδρος Σεβήρος (205-235 μ.Χ.), μολονότι καταδίκασε τούς άρχιτέκτονες σέ άνωθυμία, όπως θά δοϋμε παρακάτω, ίδρυσε ό ίδιος σχολές άρχιτεκτόνων.¹⁸ Τό διάταγμα τιμών του Διοκλητιανού (301 μ.Χ.), μάλιστα, καθόριζε τήν άμοιβή τών διδασκόντων άρχιτεκτονική σέ 100 δηνάρια μηνιαία ανά μαθητή.¹⁹

Όπως διαφαίνεται γενικότερα από τό ύφος καί τό περιεχόμενο τών έπιγραφών τής Der'a, στή ρωμαϊκή άυτοκρατορική έποχή οί στρατιωτικοί -σάν τόν Ουήρο- αλλά καί οί ιδιώτες άρχιτέκτονες δημοσίων έργων περιορίζονταν άυστηρά στά τής τέχνης τους.²⁰ Τήν έπιστασία τών έργων αυτών είχαν άνώτεροι άξιωματούχοι, έντεταλμένοι από τόν άυτοκράτορα,²¹ τά όνόματα τών όποιών, καθώς καί όλων τών ύπεϋθυνων για ένα οικόδομημα, περιλαμβάνονταν στήν κτητορική έπιγραφή ύστερα από μέτρο πού πάρθηκε στά χρόνια του Γορδιανού Γ' (238-244 μ.Χ.).²² Λίγο νωρίτερα, όμως, σύμφωνα μέ ένα διάταγμα του Άλέξανδρου Σεβήρου, είχε άπαγορευθεϊ ή άναγραφή σέ δημόσιο κτήριο άλλου όνόματος έκτός από εκείνο του άυτοκράτορα ή του δωρητή.²³

Μία άνάλογη άπόπειρα προσδιορισμού του ρόλου του άρχιτέκτονα Άρακλείδη άποβαίνει άκαρπη, άφού κανένα από τά οικόδομηματα πού έκτισε δέν έχει ταυτισθεϊ, ώστε νά καταστει δυνατή έστω καί μία πρόχειρη έκτίμηση τής δουλειās του. Δέν άποκλείεται βέβαια τά καθήκοντά του νά μήν περιορίσθηκαν άπλά στήν έπιστασία, αλλά νά

17. Βλ. παραπ. σ. 376 καί ύποσ. 7.

18. *DarSag* I, 1 (1877), σ. 378, λ. architectus (Ch. Lucas).

19. S. Lauffer, *Diokletians Preisedict* (Βερολίνο 1971), 7, 74, σσ. 124-125 καί 242· M. Giacchero, *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium*, Pubblicazioni dell' Istituto di Storia Antica e Scienze Ausiliare dell' Università di Genova VIII (Γένοβα 1974), σσ. 154-155.

20. *EAA* I (1958), δ.π. ύποσ. 16, σ. 574.

21. Τό ίδιο. Βλ. έπίσης W.K. Prentice, 'Officials Charged with the Conduct of Public Works in Roman and Byzantine Syria', *TAPA* 43 (1912), σσ. 113-123.

22. Pflaum, σ. 320.

23. *Digesta* L,10, 3: 'Inscribi autem nomen operi publico alterius, quam principis aut, ejus cujus pecunia id opus factum ist, non licet'.

έπεκτάθησαν και στό σχεδιασμό τῶν κτηρίων.²⁴ Ὡστόσο στήν περίοδο πού τοποθετεῖται ὁ Ἡρακλείδης (4ο ἢ 5ο αἰ. μ.Χ.), εἶχε γίνει ἤδη φανερή ἡ ὑποβάθμιση τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν ἀρχιτεκτόνων ἔναντι ἐκείνου τῶν μηχανικῶν, πράγμα πού ἀποδεικνύεται καί ἀπό τό ἀκόλουθο γεγονός. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος μέ σημαντικές ἐλαφρύνσεις τό 334 καί 337 μ.Χ.²⁵ εἶχε ἐνθαρρύνει τούς νέους ν' ἀσχοληθοῦν μέ τήν ἀρχιτεκτονική, προσκάλεσε τό 344 μ.Χ. τούς *μηχανικούς, γεωμέτρους καί ἀρχιτέκτονες* νά συμμετάσχουν σέ οἰκοδομικά προγράμματα.²⁶ Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι σ' αὐτή τήν ἀπαρίθμηση ἐιδικότητων στούς ἀρχιτέκτονες δίνεται ἡ τελευταία θέση.²⁷ Μέχρι τόν 6ο αἰ. μ.Χ. θά πρέπει νά εἶχαν καταλήξει στό ἐπίπεδο τῶν πρωτομαστόρων πού διέθεταν τεχνική ἐμπειρία καί ἐπιδεξιότητα, ἀλλά στεροῦνταν ἐντελῶς θεωρητικῆς παιδείας. Ἀπό τόν 6ο αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς δέν ἔχουν σωθεῖ ὀνόματα ἀρχιτεκτόνων.²⁸

2. Οἰκοδόμοι: Ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν ἀρχιτεκτόνων, οἱ ἐπιγραφικές μνεῖες γιά οἰκοδόμους προέρχονται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἐπαρχία Ἀραβίας καί ἐιδικότερα ἀπό τό βόρειο τμήμα της (Αὐρανίτιδα, Τραχωνίτιδα, Βαταναία).²⁹ Στά χρονολογημένα παραδείγματα ὁ ὅρος *οἰκοδόμος* εἶναι σπανιότερος στούς 2ο, 3ο, 6ο καί 7ο αἰῶνες μ.Χ., ἐνῶ ἐμφανίζεται μέ μεγάλη συχνότητα στόν 4ο καί 5ο αἰ. μ.Χ. Ἀναλογικά καί χρησιμοποιώντας κριτήρια ὕφους, γραφῆς καί ἱστορικῶν δεδομένων ἡ πλειονότητα τῶν ἀχρονολόγητων ἐπιγρα-

24. Στήν ὑπόθεση αὐτή ὀδηγοῦμαστε κυρίως μέ τή βοήθεια σύγχρονων ἢ λίγο μεταγενέστερων τοῦ Ἡρακλείδη ἀγιολογικῶν κειμένων. Σύμφωνα μέ αὐτά ὑπῆρχαν ἀρχιτέκτονες πού εἶχαν μόνο τήν εὐθύνη τῆς ἐκτέλεσης καί τήν ἐποπτεία τῆς οἰκοδομῆς, ὅπως ὁ Ρουφῖνος στό βίο τοῦ ἀγίου Πορφυρίου Γάζης, + 420 μ.Χ. (Ἐκδ. Η. Grégoire καί Μ.-Α. Kugener, *Marc le Diacre, Vie de Porphyre, évêque de Gaza* (Παρίσι 1930), σ. 62, κεφ. 78, στ. 1-6. Πρβλ. Magoulias, σ. 104 καί Μέντζου, σ. 46, ἀρ. 100). Ὅρισμένοι ἄλλοι ὁμως ἐκπονοῦσαν σχέδια (*σκάριφο*) καί ἐπέβλεπαν τίς ἐργασίες, ὅπως ὁ μοναχός Ἀγγουλᾶς στό βίο τῆς ἀγίας Μάρθας τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. (Magoulias, σσ. 12-13· Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, 'Μνεῖες καλλιτεχνῶν καί τεχνιτῶν σε κείμενα της παλαιοχριστιανικῆς περιόδου', *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά* [Θεσσαλονίκη 1988], σσ. 307-308).

25. *Cod. Theod.* 13, 4, 1-2. Πρβλ. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453. Sources and Documents in the History of Art* (Englewood Cliffs, New Jersey 1972), σσ. 14-15 καί Ασημακοπούλου-Ατζακά, ὁ.π. ὑποσ. 24, σ. 293.

26. *Cod. Theod.* 13, 4, 3.

27. *DACL* I, 2 (1907), στήλ. 2766, λ. *architectes* (H. Leclercq)· Downey, *Byzantium*, ὁ.π. ὑποσ. 12, σ. 111.

28. C. Mango, *Byzantine Architecture* (Λονδίνο 1986), σ. 15 καί ὑποσ. 14.

29. Γιά τά γεωγραφικά ὄρια τῶν τριῶν περιοχῶν βλ. Avi-Yonah, ὁ.π. ὑποσ. 1, σσ. 171-173 (Αὐρανίτιδα), σσ. 170-171 (Τραχωνίτιδα) καί σσ. 167-169 (Βαταναία).

φῶν μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ ἐπίσης μεταξύ τοῦ 4ου καί 6ου αἰ. μ.Χ. Ἡ σχετική αὐτή χρονολόγηση ἐπιτρέπει τή διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν καί τήν εὐχερέστερη ἐξαγωγή συμπερασμάτων.

Σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἐπαρχία Ἀραβίας, οἱ ἐπιγραφικές ἀναφορές οἰκοδόμων ἀπὸ τήν περιοχή τῆς Παλαιστίνης εἶναι πενιχρές. Περιορίζονται σέ δύο μόνο παραδείγματα. Τό πρῶτο περιέχεται σέ ἀναθηματική ἐπιγραφή ἀπὸ τή Σκυθόπολη (Beth Shean), χαραγμένη σέ βωμό τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.,³⁰ ἐνῶ τό δεύτερο σέ κτητορική ἐπιγραφή ἀπὸ τή Nessana (Aujā Hafir), χρονολογημένη στόν πρῶτο 7ο αἰ. μ.Χ. (605 μ.Χ.).³¹ Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ οἰκοδόμοι σέ τέσσερις ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τῆς ὕστερης ρωμαιοκρατίας ἀπὸ τό Ἄdvat,³² ἀργότερα πόλη τῆς Palaestina Tertia, συγκαταλέγονται μαζί μέ ἐκείνους τῆς ἐπαρχίας Ἀραβίας, ἀφοῦ ὁ οἰκισμός ἀνήκε μέχρι καί τόν 3ο αἰ. μ.Χ. στήν ἐπαρχία αὐτή.³³

Οἱ ἐπιγραφές πού παρέχουν πληροφορίες γιά τό ἐπάγγελμα τοῦ οἰκοδόμου μποροῦν νά ταξινομηθοῦν σέ δύο κατηγορίες: α) αὐτές πού συνοδεύουν κάποιο ἀνάθημα ἐκ μέρους ἐνός οἰκοδόμου (ἀναθηματικές) καί β) ἐκεῖνες πού μνημονεύουν τήν ἀνέγερση κάποιου κτηρίου (κτητορικές).

Οἱ ἐπιγραφές, στίς ὁποῖες οἱ οἰκοδόμοι ἐμφανίζονται μόνο ὡς ἀναθέτες, εἶναι ὀλιγάριθμες καί εἶχαν χαραχθεῖ κυρίως σέ βωμούς τοῦ 3ου-4ου αἰ. μ.Χ., ὅπως στή Σκυθόπολη: ... Ἀβσέλαμος / Ζελοκόμου / οἰκοδόμος / ἀνέθηκεν,³⁴ στό Ὀσμᾶν: ... Αὐ/σάλας / Δαχαί(ου) / οἰκοδόμος / ... ἐξ ἰδί(ων) / ἀνέθε(κεν) (320/1 μ.Χ.)³⁵ καί Σαῖος Θαίμου οἰκοδόμος, εὐσεβῶν ἀνέθηκεν.³⁶

30. S. Applebaum, B. Isaac, Y. Landau, 'Varia Epigraphica', *Scripta Classica Israelica* 4 (1978), σσ. 139-140, ἀρ. 13.

31. G.E. Kirk, C.B. Welles, *The Inscriptions* στό *Excavations at Nessana*, ἐκδ. H.D. Colt, τόμ. 1 (Λονδίνο 1962), σσ. 165-166, ἀρ. 72. Στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. τοποθετεῖται καί ἓνας πάπυρος ἀπὸ τήν ἴδια περιοχή πού σώζει τήν ἐκφραση: παρ(ᾶ) Ἀβδάλγου οἰκοδόμ(ου), C.J. Kraemer Jr., *Excavations at Nessana*, τόμ. 3. *Non-Literary Papyri* (Princeton 1958), σ. 230, ἀρ. 79, στ. 24.

32. A. Negev, *The Greek Inscriptions from the Negev*, *Studium Biblicum Franciscanum Collectio Minor* 25 (Ἱερουσαλήμ 1981): α) σ. 12, ἀρ. 1α, φωτ. 2, β) σσ. 18-19, ἀρ. 4, φωτ. 6, γ) σσ. 20-23, ἀρ. 7, φωτ. 9 καί δ) σσ. 26-27, ἀρ. 13, φωτ. 15.

33. Γιά τή χρονολογία προσάρτησης τοῦ Ν. τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ἀραβίας στήν Παλαιστίνη βλ. Avi-Yonah, ὀ.π. ὑποσ. 1, σσ. 118· K.C. Gutwein, *Third Palestine: A Regional Study in Byzantine Urbanization* (Washington 1981), σσ. 7-8 καί Y. Dan, 'Palaestina Salutaris (Tertia) and its Capital', *IEJ* 32 (1982), σ. 134.

34. Βλ. παραπ. ὑποσ. 30.

35. *SEG* 7 (1934), σ. 153, ἀρ. 1178.

36. Waddington, σ. 478, ἀρ. 2021b.

Τά κείμενα τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι πολυαριθμότερα. Περι- κλείονταν συνήθως σέ δέλτους (*tabulae ansatae*) καί θά πρέπει νά ἦταν ἐντοιχισμένα σέ περίοπτη θέση τοῦ κτηρίου γιά τό ὅποιο ἔκα- ναν λόγο. Οἱ κτητορικές αὐτές ἐπιγραφές μνημονεύουν κατά κανόνα τό χρηματοδότη, ὀρισμένους ἀξιωματούχους, τό εἶδος τῆς οἰκοδο- μῆς, καθώς καί τόν οἰκοδόμο πού ἦταν ὑπεύθυνος γιά τήν ἀνέγερσή της.

Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι τά ρήματα πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά δηλώσουν τήν πρωτοβουλία καί τήν παροχή ὑλικῶν πόρων ἐκ μέ- ρους τῶν δωρητῶν γιά τήν ὑλοποίηση ἑνός συγκεκριμένου ἔργου, ἀρ- μόζουν περισσότερο στήν περιγραφή τῆς ἐργασίας τοῦ οἰκοδόμου παρά στήν ἐνέργεια τοῦ δωρητῆ.³⁷ Ἐνδεικτικά παρατίθενται ὀρισμέ- να παραδείγματα, στά ὅποια, παρά τή χρήση τέτοιων ρημάτων, εἶναι ἐμφανής ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στό χορηγό καί τόν τεχνίτη: Ἐποί- ησαν τῶ θεῶ Δ/ουσάρει οἱ ἐκ κοιν[οῦ] / αὐτῶν ἱερέυ[σ]α/ντες/... Ἄναμος Κάδου [οἰ]κ/οδόμο[ς] (Anz, 147; μ.Χ.),³⁸ .../τὸν βωμὸν ἀνήγειραν καὶ τὸ / κλίτος περιέλαβαν οἱ ἀ*πὸ συστέματος ἀρτεμεισιακοῦ μεγάλου, ἐπι- /*καλουμένοι τῶν γναφῶν.../... (ὁ) βωμὸς ἐγένετο ἐκ φιλοτιμίας Ζαβ- δίων / *οἰκοδόμου* (Γέρασα, 207 μ.Χ.),³⁹ Προνοηταὶ οἰκοδόμησαν... Βάσσοι οἰκοδόμο[ς] (Ἄγουν, 309/10 μ.Χ.),⁴⁰ Σαβῖνος Ἀνίχο(ν) / κ(αὶ) Ὀσαιδάθη Ζάγλ[ο]ου, εὐκουρος, οἰκο(δόμησεν). / [Σ]άλιμος οἰκοδόμο[ς] (El-Houye),⁴¹ ... Σάμε/θος ἀδελφὸς κατεσ/κεύασα, Ἄσεμος οἰκοδόμη- σα (Umm idj-Djimâl).⁴²

Ἀνάλογα ρήματα, βέβαια, δέν παύουν νά χρησιμοποιοῦνται καί γιά τή δήλωση τῆς συμβολῆς τοῦ οἰκοδόμου στή διεκπεραίωση τοῦ

37. Αὐτό εἶναι ἓνα πολύ συχνό φαινόμενο στίς παλαιοχριστιανικές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τῶν ἐξεταζόμενων περιοχῶν, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νά παρατεθοῦν ἐδῶ ὅλα τά σχετικά παραδείγματα. Γενικότερα γιά τοὺς δωρητές βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Ὁι δωρητές στίς ἐλληνικές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές του ανατολικοῦ κράτους στήν ὀψιμη ἀρχαιότητα', *Τμητικὸς τόμος γιά τον Καθηγητὴ Ν. Μουτσό-πουλο* (Δέν τό ἔχω δεῖ, παραπέμπει σ' αὐτό πρόσφατα ἡ ἴδια ἡ συγγραφέας μέ τήν ἐνδειξη 'τυπώνεται').

38. *IGRR III*, σσ. 475-476, ἀρ. 1335.

39. P.-L. Gatier, 'Nouvelles inscriptions de Gerasa', *Syria* 62 (1985), σσ. 308-310, ἀρ. 2. *SEG* 35 (1985), σ. 452, ἀρ. 1572. Ἐνδέχεται ὁ Ζαβδίων νά ἦταν ἐκτός ἀπὸ τεχνίτης καί δωρητῆς τοῦ βωμοῦ, ὅπως δηλώνει ὁ ὄρος ἐκ φιλοτιμίας (Gatier, ὁ.π. σ. 310).

40. Waddington, σ. 463, ἀρ. 1984d.

41. M. Dunand, 'Nouvelles inscriptions du Djebel Druze et du Hauran (suite)', *RBibl* 42 (1933), σ. 250, ἀρ. 216.

42. Waddington, σ. 486, ἀρ. 2061. *PAES IIIA* 3, σσ. 161-162, ἀρ. 284.

ἀναληφθέντος ἔργου,⁴³ ὅπως π.χ. τὸ οἰκοδομῶ στήν παραπάνω ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Umm idj-Djīmāl καὶ σέ ἐκείνη ἀπὸ τὴν Tafhā: Ἀλέξανδρος Ἐδ(έ)ου / οἰκοδόμος ... οἰκοδόμησεν,⁴⁴ τὸ κτίζω στίς ἐπιγραφές τοῦ Burāk: [Ἰάρος / Ε[ύ]/μή[λ]ου οἰκο[δ]ό[μ]ος [ἔ]κ[τι]σεν, / ἔτ(ου)σπ' (385/6 μ.Χ.),⁴⁵ τῆς Ἀkrabah: Ἄμ <π>ε/λις Φλα/βίου οἰκο(δόμησε), / Ροῦφος / Μάγνου / ἔκτισεν ... (500/1 μ.Χ.),⁴⁶ τοῦ Būsan: ... / Κύρι[λ]λος οἰκοδ(όμος) ἔκτισεν,⁴⁷ τοῦ Rīmet el-Luhf: Σώπατρος οἰκοδόμος ἐκτίσατο⁴⁸ ἢ τὸ ποιῶ πού ἀπαντᾷ σέ μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Djīyeh: [Σ] <ά>μεθος Σαλάμο[υ] / οἰκοδόμος ἐποί/ησεν/...⁴⁹ Ἡ ἀποκλειστική εὐθύνη ἐνός οἰκοδόμου γιὰ τὴν ἀποπεράτωση κάποιου οἰκοδομήματος ὑπογραμμίζεται, ἄλλωστε, μέ ιδιαίτερα κατηγορηματικό τρόπο σέ μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Gharīyye el-Gharbiye: Χοέμος οἰκο[δ]όμ[ο]ς ἀρξάμενος ἐτελίωσε.⁵⁰ Ἐπικρατέστερος πάντως γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι ὁ ὅρος οἰκοδόμος πού μαζί μέ τὸ ὄνομα ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴν ὑπογραφή τοῦ τεχνίτη καὶ βρίσκεται συνήθως στό τέλος τοῦ κειμένου.⁵¹ Ἀντίθετα, ἡ διατύπωση χιρὶ Ἄμρου Σέου θά ταίριαζε καλλίτερα σέ ὑπογραφή καλλιτέχνη, παρά οἰκοδόμου, στήν ἀκόλουθη κτητορική ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Melah-is-Şarrār (644 μ.Χ.): +Ἐκτίσθη ὑπὸ Ἰωβίου (καὶ) Λαβ[δ]ί[ου], / [έ]ν(μηνί) Μαῖου ιβ', [ίνδ(ικτιῶνος)] γ', ἔτους φλθ', / χιρὶ Ἄμρου Σέου.⁵²

Τά ἔργα, τῶν ὁποίων οἱ οἰκοδόμοι φέρονται νά ἔχουν τὴν εὐθύνη τῆς ἐκτέλεσης, εἶναι μνημειώδη ἀλλά καὶ ταπεινότερα ἐπιτύμβια

43. Ἀκόμα καὶ στίς περιπτώσεις αὐτές δέν εἶναι πάντα ἀπόλυτα σαφές, ἂν ὁ οἰκοδόμος δρᾷ ὡς τεχνίτης ἢ ὡς δωρητής, παρά μόνο μέ τὴ βοήθεια ὀλόκληρου τοῦ ἐπιγραφικοῦ κειμένου.

44. Waddington, σ. 507, ἀρ. 2168: *AAES III*, σ. 304, ἀρ. 386.

45. R.E. Brünnow, A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, τόμ. 3 (Στρασβούργο 1909), σ. 341.

46. Ewing, σ. 52, ἀρ. 30.

47. Dussaud – Macler, σ. 156, ἀρ. 21.

48. Waddington, σ. 556, ἀρ. 2421: Ewing, σ. 266, ἀρ. 119.

49. *PAES IIIA7*, σ. 374, ἀρ. 783¹. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς σημασίας τοῦ ρήματος ποιῶ σέ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, 'Παρατηρήσεις σχετικὰ με τοὺς τύπους ὑπογραφῆς καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή συγκριτικὰ με τὴν ἐλληνική καὶ ρωμαϊκή ἀρχαιότητα', *Ἀμητός. Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Μ. Ανδρόνικο* (Θεσσαλονίκη 1986), σσ. 89-98.

50. Dussaud – Macler, σ. 205, ἀρ. 97.

51. Βλ. γιὰ παράδειγμα παραπ. τίς ὑποσ. 38, 40, 41 καὶ παρακ. τίς ὑποσ. 57, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 75, 76, 81.

52. Waddington, σ. 479, ἀρ. 2028.

μνημεῖα⁵³ ἢ ναῖδρια,⁵⁴ ὀχυρωματικοὶ πύργοι,⁵⁵ κοσμικά ἢ ἐκκλησιαστικά κτήρια.⁵⁶ Μεμονωμένες ἀναφορές γίνονται σέ πολύ συγκεκριμένες οἰκοδομικές ἐργασίες, ὅπως ἀνέγερση τοίχου καί ἀψίδων⁵⁷ ἢ ἐπίστρωση αὐλῆς (:).⁵⁸ Κάπως προβληματική εἶναι ἡ φύση τῆς ἐργασίας τοῦ οἰκοδόμου σ' ἓνα ἐπίγραμμα ἀπό τό Bûsan: *Στρωτῆρας τοῦδε δόμου τεκτῆνατο / Ἄδδος Ταρούδου, οἰκοδόμων ὄχ' ἄριστος, ἔργον δὲ ἐξετελέσθη.*⁵⁹ Τό ρῆμα *τεκτῆνατο* σέ συνδυασμό μέ τόν ὄρο *στρωτῆρας* ἐντοπίζει τή δραστηριότητα τοῦ Ἄδδου στή στέγη καί εἰδικότερα στίς ξύλινες δοκοὺς τῆς ὀροφῆς. Σύμφωνα μέ τόν Waddington,⁶⁰ ὅμως, οἱ δοκοὶ δέν ἦταν φτιαγμένες ἀπό ξύλο, ἀλλά ἀπό τόν τοπικό βασάλτη,⁶¹ γεγονός πού αὐξανε ἴσως τίς κατασκευαστικές δυσχέρειες τοῦ ἐγχειρήματος καί δικαιολογοῦσε ἐν μέρει τήν ὑπερηφάνεια τοῦ Ἄδδου γιά τήν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου πού ἀνέλαβε. Ἀνάλογη προσπάθεια προβολῆς τῶν ἱκανοτήτων τοῦ οἰκοδόμου διαφαίνεται σ' ἓνα ιδιαίτερα ἐγκωμιαστικό κείμενο, προερχόμενο ἀπό τή γειτονική στό Bûsan κώμη Sa'ne, στό ὁποῖο ὁ οἰκοδόμος ἐμφανίζεται ταυτόχρονα ὡς τεχνίτης καί δωρητής (μαζί μέ τή σύζυγό του) ἑνός ἐπιτύμβιου μνημείου: *Χαῖρε Αἰῦμε δὲ με[τ]ῆ / Ἄτρη(ς) συμβίου ἔκτι/σεσ καὶ ἐφύ- τευσεσ / καὶ οἰκοδόμησεσ. / Χαῖρε Αἰῦμε οἰκοδόμε.*⁶²

53. Şalkhad (345/6 μ.Χ.), Waddington, σσ. 475-476, ἀρ. 1999· Imtân (350 μ.Χ.), Waddington, σ. 481, ἀρ. 2037· Şalkhad (403/4 μ.Χ.), *PAES IIIA2*, σσ. 94-95, ἀρ. 159· Mdjêdil, *PAES IIIA7*, σσ. 390-391, ἀρ. 787¹⁰· Harrân, Waddington σ. 565, ἀρ. 2465 καί Ewing, σ. 146, ἀρ. 82· Umm idj-Djimâl, βλ. παραπ. ὑποσ. 42.
54. Ὁ Butler (σσ. 249-250) παρατήρησε πῶς οἱ ὄροι *μνήμα* καί *μνημεῖον* ἀποδίδονται μερικές φορές καί σέ ταφικά ναῖδρια.
55. Ἄvdat (293/4 μ.Χ.), βλ. παραπ. ὑποσ. 32 δ· II-Meshkûk (350/1 μ.Χ.), *PAES IIIA2*, σσ. 103-104, ἀρ. 177· Imtân (485/6 μ.Χ.), *SEG 7* (1934), σ. 154, ἀρ. 1184.
56. Şmêd, *PAES IIIA7*, σσ. 382-383, ἀρ. 786· El-Moushennef (492/3 μ.Χ.), Waddington, σ. 517, ἀρ. 2235 καί Brünnow – Domaszewski, ὀ.π. ὑποσ. 45, σ. 348· Er-Rumsaniyeh (Γαυλανίτιδα), H. Vincent, 'Inscription d' Er-Rumsaniyeh', *RBibl* 12 (1903), σσ. 277-279 ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.
57. Ἄwvâs (τώρα στό Ὀrmân, 324/5 μ.Χ.), *PAES IIIA5*, σσ. 315-316, ἀρ. 685: .../ἐ-γένετο / ὁ τῆχος καὶ ἡ ἀψίδες, / ἔτ(ει) σιθ'. Σόμενος οἰκοδ(όμος).
58. Deir el-Méyâs, Waddington, σ. 484, ἀρ. 2053b: ... ἐτελιώθη / ἡ αὐ[λ]ῆ ἐν ἡμέ- [ραις] τρι[ά]κοντ[α] / καὶ ἔξ... Οἱ Dussaud-Macler (σ. 183) ἰσχυρίσθηκαν ὅτι πρό- κεται γιά χριστιανικό ναό πού κτίσθηκε ὄχι σέ 36 ἡμέρες ἀλλά σέ 36 μῆνες, ἀφοῦ πρότειναν τήν ἀνάγνωση: ... ἐπὶ μηνῶν τριάκοντα / καὶ ἔξ...
59. *PAES IIIA5*, σ. 344, ἀρ. 738.
60. Waddington, σ. 519, ἀρ. 2244.
61. Γιά τήν ἔλλειψη ξύλου, ἀλλά τήν ἀφθονία καί τή διαδεδομένη χρήση τοῦ σκληροῦ μαύρου βασάλτη ὡς ἀποκλειστικοῦ σχεδόν οἰκοδομικοῦ ὕλικου στήν περιοχή τοῦ Hauran βλ. Dussaud-Macler, σ. 137· H.C. Butler, *Architecture and Other Arts, AAES II* (Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1904), σσ. 312-313 καί O.M. Dalton, *East Christian Art: A Survey of the Monuments* (Ὁξφόρδη 1925), σ. 131.
62. Dussaud – Macler, σσ. 156-157, ἀρ. 22.

Τά περισσότερα κύρια ὀνόματα οἰκοδόμων καθὼς καὶ τὰ πατρῶνυμά τους εἶναι σημετικά, πράγμα πού ὑπονοεῖ πὼς οἱ τεχνίτες αὐτοὶ ἦταν αὐτόχθονες. Σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα σημειώνεται καὶ ὁ τόπος καταγωγῆς τους: ... / *διὰ Οὐαέλου οἰκοδόμου Πετρέου...* ('Avdat, 293/4 μ.Χ.),⁶³ ... / *Ῥάββος ὕκοδ/όμος ἀπὸ Βορέχθα <Σ>αβῶν* (Šalkhad, 403/4 μ.Χ.),⁶⁴ ... *Γάδου(ς) ἐκο(δόμος), κώμ(ης) Ἐγλ(ων)* Melah iṣ-Šarrâr, 466/7 μ.Χ.),⁶⁵ ... *Μάγ[ν]ος οἰκοδ(όμος), Διονυσι/εὐ[ς]* (Mdjêmir, 516 μ.Χ.),⁶⁶ *Κάσσιος οἰκοδόμος, τὶς πώλεος Ἀβέλις* (Turra),⁶⁷ ... *Ἰωάννης, κώμης Μωσεμέρας, οἰκοδ(όμος)* ('Amra, 6ος-7ος (;) αἰ. μ.Χ.),⁶⁸ ... *προνοία Ὀνένου οἰκοδόμου, / κώμες Βοσηνῶν...* (Deir-el-Méyâs, 6ος-7ος αἰ. μ.Χ.),⁶⁹ ... *Μάξι/μος ἀπὸ Κάπρο ὠκοδόμησ(εν)* (Boutheine).⁷⁰ Τό γεγονός, πὼς ὁ τόπος ἀνεγερσης τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπομακρυσμένος – πάντως ὄχι ὁ ἴδιος – μέ ἐκεῖνον τῆς προέλευσης τῶν τεχνιτῶν, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ οἰκοδόμοι ἀναλάμβαναν ἐπαγγελματικές ὑποχρεώσεις καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα τους. Ἄλλωστε, ὅπως σωστά ἐπεσήμανε ὁ Waddington,⁷¹ ἡ ἀναφορὰ στὸν τόπο διαμονῆς τοῦ οἰκοδόμου δέν ἀποτελοῦσε παρά ἓνα εἶδος διαφήμισης καὶ ἐπομένως δέν ἦταν ἀπαραίτητη στὴν περίπτωση πού ὁ τεχνίτης κατοικοῦσε στὸν οἰκισμό, ὅπου ἀνεγειρόταν τὸ κτήριο.

Ἐνα πολὺ μικρὸ ποσοστὸ τῶν ὀνομάτων οἰκοδόμων ἔχει λατινογενῆ ρίζα, ὅπως γιὰ παράδειγμα: ... *Ἰουλιανὸς Μαρ(κ)ελλῖνος οἰκο(δόμος) ἀπὸ τὸ Imtân,*⁷² ... *Ροῦφος / Μάγνου...* ἀπὸ τὴν Ἀkrabah,⁷³ ... *Φλ(αουῖου) Σεργ(ίου) / Βίκτωρος οἰκοδόμου / ... ἀπὸ τῆς Nessana,*⁷⁴ ... *Λονγεῖνος [οἰ]κοδόμος ἀπὸ τὸ Khabab*⁷⁵ καὶ ... *Οὐλπις οἰκοδόμος ἀπὸ τὸ Harrân.*⁷⁶ Ἀλλὰ οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Mdjêmir, τὴν Turra καὶ

63. Βλ. παραπ. ὑποσ. 32δ.

64. Βλ. παραπ. ὑποσ. 53.

65. *PAES IIIA5*, σσ. 330-331, ἀρ. 714.

66. Waddington, σ. 527, ἀρ. 2299.

67. Στό ἴδιο, σ. 489, ἀρ. 2070ρ.

68. Στό ἴδιο, σ. 494, ἀρ. 2091.

69. Βλ. παραπ. ὑποσ. 58.

70. M. Dunand, 'Nouvelles inscriptions du Djebel Druze et du Hauran', *RBibl* 41 (1932), σσ. 409-410, ἀρ. 40.

71. Βλ. παραπ. ὑποσ. 68.

72. Βλ. παραπ. ὑποσ. 55. Δέν ἀποκλείεται ὁ οἰκοδόμος πού ἐκτίσε τὸν πύργο στὸ Imtân νὰ ἦταν Ρωμαῖος καὶ νὰ ὑπηρετοῦσε στοὺς Equites Scutarii Illyriciani πού στρατοπέδευαν ἐκεῖ. Γι' αὐτὴ τὴ στρατιωτικὴ μονάδα βλ. Waddington, σ. 481, ἀρ. 2037.

73. Βλ. παραπ. ὑποσ. 41.

74. Βλ. παραπ. ὑποσ. 31.

75. Ewing, σ. 135, ἀρ. 45.

76. Βλ. παραπ. ὑποσ. 53.

τό Bouthaine,⁷⁷ όπου τά λατινοπρεπή ὀνόματα οἰκοδόμων (*Μάγ[νος]*, *Κάσσιος* καί *Μάξιμος* ἀντίστοιχα) ἀνήκουν σέ γηγενεῖς – ὅπως μαρτυροῦν τά ἐθνικά τους –, ἀποτελοῦν ἐνδειξη πῶς τέτοιου εἴδους ὀνόματα δέν εἶναι πάντα ἀσφαλές κριτήριο γιά τό χαρακτηρισμό ἑνός τεχνίτη ὡς Ρωμαίου ἢ πῶς τά ἐθνικά δέν δήλωναν ἀπαραίτητα τόν τόπο καταγωγῆς, ἀλλά τόν τόπο διαμονῆς καί ἐργασίας τῶν τεχνιτῶν. Τά μοναδικά ἐλληνικά ὀνόματα οἰκοδόμων πού ἀπαντοῦν στήν περιοχή εἶναι ἐκεῖνα τοῦ Σώπατρου ἀπό τό Rîmet el-Luhf⁷⁸ καί τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπό τήν Tafhā.⁷⁹ Τό πατρώνυμο τοῦ Ἀλέξανδρου (*Ἐδέου*), ὁμως, εἶναι ἐνδεικτικό τῆς σημιτικῆς του καταγωγῆς.

Κοινό γνώρισμα ὄλων τῶν παραπάνω ἐπιγραφῶν εἶναι ἡ ἀπουσία ὁποιασδήποτε ἀναφορᾶς στούς ἀρχιτέκτονες πού ἐτοίμασαν τά σχέδια καί ἐνδεχομένως ἐπέβλεψαν τήν ἐκτέλεσή τους ἢ στούς ἐργολάβους πού ἀνέλαβαν τό δεύτερο σκέλος καί κατηύθυναν τό προσωπικό. Ἡ σιωπή πού καλύπτει τή συμμετοχή τῶν παραγόντων αὐτῶν, ἂν δέν ὀφείλεται σέ τάση (ἢ ἰδιορρυθμία) τῆς ἐποχῆς καί τῆς περιοχῆς,⁸⁰ ἴσως ὑπονοεῖ ὅτι οἱ οἰκοδόμοι συγκέντρωναν στό πρόσωπό τους προσόντα καί ἰκανότητες ἀρχιτέκτονα, ἐργολάβου, κτίστη καί γενικότερα εἰδικευμένου τεχνίτη. Τέτοιες ἀξημένες ἀρμοδιότητες εἶναι δυνατό νά δικαιολογήσουν τή συγκατάθεση τῶν χορηγῶν ἢ τῶν ὑπεύθυνων ἐποπτῶν, ὥστε νά συμπεριληφθεῖ τό ὄνομα τῶν οἰκοδόμων σέ κτητορικές ἐπιγραφές, τή συνεργασία δύο ἢ τριῶν οἰκοδόμων,⁸¹ καθῶς καί τήν ὑψηλή κοινωνική θέση πού ὑπαινίσσεται ὁ τίτλος *Φλ(αούϊος)* τοῦ οἰκοδόμου Σεργίου ἀπό τή Nessana. Σέ ὀρισμένες μάλιστα ἐπιγραφές, στίς ὁποῖες ἀναφέρονται οἱ ἀξιωματοῦχοι πού μερίμνησαν καί ἡ ἐπιτροπή πού ἀσκοῦσε τήν ὑψηλή ἐπιστασία τοῦ ἔργου, ἡ μνεῖα τοῦ οἰκοδόμου ἢ τῶν οἰκοδόμων ὡς ὄργανου ἐκτελεστικοῦ συνηγορεῖ ὑπέρ μιᾶς ἀνάλογης ἐρμηνείας.

77. Βλ. παραπ. ὑποσ. 66, 67 καί 70 ἀντίστοιχα.

78. Βλ. παραπ. ὑποσ. 48.

79. Βλ. παραπ. ὑποσ. 41.

80. Butler, σ. 257 καί σ. 254, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὄρος *οἰκοδόμος* συναντᾶται συχνά στή Νότια Συρία (δηλ. Β. ἐπαρχία Ἀραβίας), ἀλλά σπάνια στή Βόρεια.

81. ... *Ἐστὶν δὲ τὰ ὀνόματα τῶν οἰκοδόμων Πάκατος καὶ Θαῖμος καὶ Αἰθῶς καὶ Ἀστέρης...* (Salkhad, 345/6 μ.Χ.), Waddington, σ. 481, ἀρ. 1999· ... *Ῥομανὸς κὲ Αἰθῶς κὲ Βοῆ/θου οἰκοδόμοι...* (Il-Ghâriyeh, 380/1 μ.Χ.), *PAES IIIA2*, σσ. 112-113, ἀρ. 197· ... *[ο]ἱ οἰκοδόμ[ο]ι Ἀρούσεος κ[αὶ]...* (Melah is-Şarrâr, 485/6 μ.Χ.), Brünnow-Domaszewski, δ.π. ὑποσ. 45, ἀρ. 347· ... / *Γαδοῦος, Ζόσιμος οἰκοδόμοι* + (El-Moushennef, 492/3 μ.Χ.), Waddington, σ. 517, ἀρ. 2235· *[Μογέερος Τοοράνης κὲ Μογέερος Ἀντωνίνου Δαβάνης ... οἱ/οἰκοδόμοις (Şmêd), PAES IIIA7*, σσ. 383-384, ἀρ. 786¹: *[...τῶ]ν (οἱ)κοδόμων...* (Dâmit il-'Alyā), *PAES IIIA7*, σσ. 438-439, ἀρ. 800⁷.

Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τις ιεραρχικές διαβαθμίσεις του επαγγέλματος είναι η επιγραφή από τό Μάτζερί που μᾶς πληροφορεῖ για τὴν ὑπαρξη οἰκοδόμου, οἰκοδόμου δευτέρου καὶ μαθητῶν: [Μ]άσεχος Τονζίκου οἰ/κοδόμου δεύτερος, / Αῦμος Ζαβέου, Ζά[β]ης μα/θητές, Λιόνυσος κὲ Βασι/λίσκος πιστοί, [κ]ἔ Γαῦτ/ος ἐκο(δόμος).⁸² Μὲ τὸν ὄρο οἰκοδόμου δεύτερος προφανῶς νοεῖται ὁ κυρίως βοηθός τοῦ οἰκοδόμου, ἐνῶ μαθητές ἀποκαλοῦνται οἱ ἀπλοὶ μαθητευόμενοι.

Ἐλλείπουν ἐντελῶς οἱ μαρτυρίες γιὰ πιθανή συντεχνιακὴ ὀργάνωση τῶν οἰκοδόμων στὶς ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἀραβίας, ὅπως π.χ. ἡ ἐπιγραφή ποῦ μιᾶ γιὰ συντεχνία τῶν συναδέλφων τους στὶς Σάρδεις (459 μ.Χ.).⁸³ Τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου τῶν Σάρδεων ρυθμίζει τὶς σχέσεις οἰκοδόμων – ἐργοδοτῶν καὶ καθορίζει σαφῶς τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν δύο πλευρῶν. Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, πέντε αἰῶνες ἀργότερα, ἐπιχείρησε ἀνάλογο διακανονισμό διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς ἐργοδότες καὶ τοὺς τεχνίτες κάθε εἶδους.⁸⁴ Καὶ στὰ δύο αὐτὰ νομοθετικὰ πλαίσια ἡ ἔμφαση δόθηκε στὴν ὀλιγωρία, τὴν ἀνευθυνότητα, τὴν ἀμέλεια ἢ τὸ δόλο τῶν ἐργοληπτῶν καθὼς καὶ στὰ μέτρα ποῦ ἐπρόκειτο νὰ ληφθοῦν γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους. Τέτοια κείμενα, μολονότι προέρχονται ἀπὸ ἄλλες περιοχές, εἶναι ἀποκαλυπτικά τῶν προβλημάτων ποῦ ἀναφύονταν γενικότερα στὶς οἰκοδομικὲς συναλλαγές.

3. **Ἄλλα οἰκοδομικὰ ἐπαγγέλματα:** Οἱ ἐλληνικὲς ἐπιγραφές τῶν ἐπαρχιῶν Παλαιστίνης καὶ Ἀραβίας παραδίδουν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰδικότητες τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ τοῦ οἰκοδόμου μία σειρά ἄλλων οἰκοδομικῶν ἐπαγγελμάτων, ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἀνέγερση κτηρίων στὶς περιοχές αὐτές.

Δύο ἐργολάβοι μνημονεύονται σὲ μία ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Γάζα τῆς Παλαιστίνης: + Ἀνενεόθη σὺν Θ(ε)ῶ / τὸ τῆχος Γάζης, ἐπὶ Γε/ωργίου (καὶ) Θωμᾶ ἐργολάβων.⁸⁵ Πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο ποῦ ἀναφέρεται πιθανὰ στὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ τείχους τῆς πόλης στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μετὰ ἀπὸ προτροπὴ τοῦ ἐπισκόπου Μαρκιανοῦ καὶ τοῦ

82. *PAES IIIA7*, σσ. 389-390, ἀρ. 787⁸.

83. Βλ. Μέντζου, σσ. 174-176, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

84. I. Dujčev, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον—The Book of the Eparch—Le Livre du Préfet* (Λονδίνο—Γενεύη 1970), κεφ. 22, σσ. 60-63. Βλ. ἐπίσης Ἄν. Χριστοφιλοπούλου, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ* (Ἀθήνα 1935), σσ. 91-96.

85. C.A.M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods*, *BAR-S* 325 (Ὁξφόρδη 1987), σσ. 140-141, ἀρ. 33, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

διοικητῆ τῆς ἐπαρχίας Στεφάνου, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ Χορίκιος.⁸⁶ Ὅμως ἡ ἀπουσία ὅποιασδήποτε ἀναφορᾶς στοὺς τοπικούς ἀξιωματικούς πού ἦταν υπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀποπεράτωση ἐνός τόσο σημαντικοῦ δημόσιου ἔργου, καθὼς καὶ τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη πού παρατηροῦνται στὸ κείμενο, ὀδηγοῦν κατὰ τὴν Glucker⁸⁷ στὴ διαπίστωση ὅτι πρόκειται γιὰ μίαν ἀνεπίσημη ἐπιγραφή, τοποθετημένη ἀπὸ τοὺς ἐργολάβους Γεώργιο καὶ Θωμᾶ σὲ ἀνάμνηση τῆς δικῆς τους συμμετοχῆς στὴν ἐπισκευὴ τῶν τειχῶν. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἐξακριβωθεῖ, ἂν οἱ δύο αὐτοὶ τεχνίτες εἶχαν ἐπωμισθεῖ ὀλόκληρο τὸ ἔργο ἢ ἂν εἶχε γίνει ἐπιμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Μία ἄλλη ομάδα ἐργολάβων ἐμφανίζεται σὲ μίαν ἐπίσης ἀχρονολόγητη, ἀλλὰ πιθανότατα πρωϊμότερη, ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Moushennep (Αὐρανίτιδα): "Ατταιος Ἀβδάλλον, Ἀφφουσος Θαίμο|υ— —| / ΟΥ Βοστρηνοφι ἔργολάβοι, ἐκ τῶν ἰδίων— —|".⁸⁸ Στὴν προκειμένη περίπτωση οἱ ἐργολάβοι φαίνεται νὰ εἶναι οἱ δωρητές καὶ ὄχι οἱ ἐπιστάτες τοῦ ἔργου, ὅπως ἐμφαντικὰ δηλώνει ἡ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἔκφραση ἐκ τῶν ἰδίων| πρὸς τὸ τέλος τοῦ κειμένου. Βεβαιότερη εἶναι ἡ πληροφορία πού ἀντλοῦμε σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τους, ἀφοῦ τὸ ἐθνικὸ Βοστρηνοί ἀποκαλύπτει πὼς ἐπρόκειτο γιὰ συνεργεῖο τεχνιτῶν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς Ἀραβίας, τὴ Βόστρα. Σὲ ἐργολάβο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ προφανῶς καὶ ὁ ὄρος μισθωτῆς⁸⁹ πού ἀπαντᾷ σὲ μίαν κτητορικὴ ἐπιγραφή (605 μ.Χ.) ἀπὸ τὴ Νεσσανα τῆς Palaestina Tertia σὲ ἄμεσο συσχετισμὸ μὲ τὸν οἰκοδόμο Φλ(αούϊο) Σέργιο, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ὁποίου θὰ ἐργάσθηκε ὁ ἐν λόγω ἐργολάβος: + Ὑπὲρ σωτηρίας Φλ(αούϊου) Σεργ(ίου) / Βίκτωρος, οἰκοδόμου / κ(αὶ) Βίκτορος αὐτοῦ υἱοῦ καὶ / Ἀβρααμίου Ἀβουζοναίνου. / αὐτοῦ μισθ(ωτοῦ), ἐγήνετο τού/τω τὸ ἔργον...⁹⁰

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐργολάβου προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μεταγενέστερες γραπτές πηγές (κυρίως τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ.). Ὁ σχολιαστὴς τῶν Βασιλικῶν δίνει γιὰ τὸν ἐργολάβο τὸν ἀκόλουθο ὀρισμὸ: «ἐργολάβος ἐστὶν οἰκοδομήματος ὁ παρὰ τῶν βουλομένων κτίσαι οἶκον λαμβάνων χρυσίον καὶ ἐξ ἰδίων ὑλῶν τὴν οἰκοδομίαν ποιούμενος». Μία εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου περιέχεται στὴ Σούδα:

86. Ἐκδ. R. Foerster, E. Richtsteig, *Choricii Gazaei opera* (Λειψία 1929), *Laud. Marc.* I, 7, 8-19 (σ. 4), II, 16, 5-13 (σ. 32) *Laud. Arat. et Steph.* 54-56, 2-22 (σ. 63).

87. Glucker, ὁ.π. ὑποσ. 85, σ. 141.

88. Dunand, ὁ.π. ὑποσ. 70, σ. 576, ἀρ. 122.

89. Γιὰ τὴν ταυτόσημη ἔννοια τῶν ὄρων ἐργολάβος καὶ μισθωτῆς (conductor) στὴ βυζαντινὴ ὀρολογία βλ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π. ὑποσ. 84, σ. 92 καὶ σ. 93, ὑποσ. 1.

90. Βλ. παραπ. ὑποσ. 31.

«ὡσπερ ἐν τῇ συνηθείᾳ δοκοῦμεν ἐργολάβον καλεῖν τὸν ὑπὲρ τινῶν ἐργῶν μισθὸν λαμβάνοντα καὶ ἔχοντα τοὺς συνεργαζομένους».⁹¹ Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον τοῦ Λέοντος Στ' Σοφοῦ, στό 22ο κεφάλαιο, ἐξισώνει τοὺς ἐργολάβους μέ τοὺς «λεπτουργούς, γυψοπλάστες, μαρμαρίους, ἀσκοθυραρίους, ζωγράφους καὶ λοιπούς»,⁹² δηλαδή μέ τοὺς κάθε εἶδους τεχνίτες, οἱ ὅποιοι, ἀνάλογα μέ τήν ειδικότητά τους, ἀναλάμβαναν τήν ὀλοκλήρωση ἑνός τμήματος τοῦ ὑπὸ κατασκευῆ ἔργου.

Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω ἀλλά καί ἄλλες μαρτυρίες, ὁ ἐργολάβος μετά ἀπό γραπτὴ ἢ προφορικὴ συμφωνία μέ τὸν ἐργοδότη ἔπαιρνε χρήματα γιά τήν ἀγορά τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν καί στή συνέχεια ἐπιδίδόταν στήν οἰκοδόμησι, μέ βάση τά σχέδια πού τοῦ εἶχαν δοθεῖ ἀπό τὸν ἀρχιτέκτονα.⁹³ Πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀνάλογα θά ἦταν καί τά καθήκοντα τῶν ἐργολάβων πού ἀναφέρονται στίς ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καί Ἀραβίας.

Ἀναμφίβολα ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία τῆς οἰκοδόμησις θά γίνονταν καί μέ τῇ βοήθεια κτιστῶν. Παρόλα αὐτά ὁ ὅρος *κτίστης*, στίς ὀλιγάριθμες ἐπιγραφές ἀπό τήν Παλαιστίνη καί τήν Ἀραβία ὅπου ἐμφανίζεται, χρησιμοποιοεῖται ἀποκλειστικά μέ τήν ἔννοια τοῦ ἰδρυτῆ⁹⁴ ἢ τοῦ χορηγοῦ-δωρητῆ.⁹⁵

Σέ μία ἐπιγραφή χαραγμένη σέ πλαίσιο θύρας ἀπό τήν El-Quneitra τῆς Γαυλανιτίδας: *Χ(ριστὸν) Μ(αρία) γ(εννᾶ), Κυρίλλου Ζηνοδόρου τ(οῦ) πρωτο/κτίστ(ου)*⁹⁶ θά πρέπει ν' ἀναγνωρισθεῖ τό ἐπάγγελμα τοῦ προΐσταμένου τῶν κτιστῶν ἢ ἀλλιῶς *πρωτομαῖστορος*.⁹⁷ Ὁρος συγγενικός πρὸς τὸν κτίστη, δηλαδή τὸν ἀνειδίκευτο οἰκοδόμο, εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ καί ἐκεῖνος τοῦ *ἐργάτη*, πού προσδιορίζει τήν ἀπασχόληση τοῦ πατέρα τῆς νεκρῆς σέ μία ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἰόππη (Jaffa) τῆς Palaestina Prima: *Μνήμα διαφέρον/τα Μαρίας Ἀνατο/λίου ἐργάτου*.⁹⁸

91. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τόμ. II (Λειψία 1931, ἀνατύπ. 1971), σ. 404, λ. 2907 ἐργολάβος.

92. Βλ. παραπ. ὑποσ. 84.

93. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* (Ἀθῆναι) τόμ. Β' (1948), σ. 200 καὶ ὑποσ. 1, τόμ. Δ' (1951), σ. 253. Εἰδικότερα βλ. J. Wilkinson, 'Architectural Procedures in Byzantine Palestine', *Levant* 13 (1981), σσ. 159-160.

94. *IGRR* III, σ. 463, ἀρ. 1277.

95. *IGRR* III, σ. 423, ἀρ. 1128· S. Mittmann, 'Die Inschriften des spätantiken Bades in Umm Qēs', *ZDPV* 82 (1966), σσ. 71-73· B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*, *Cahiers de la Revue Biblique* 7 (Παρίσι 1967), σ. 72, ἀρ. 81b, σ. 73 καὶ ὑποσ. 4· *PAES IIIA* 7, σ. 422, ἀρ. 796².

96. G. Dalman, 'Inschriften aus dem Ostjordanland', *ZDPV* 36 (1913), σ. 251, ἀρ. 4.

97. Κουκουλέ, ὁ.π. ὑποσ. 93, τόμ. Δ' (1951), σ. 256 καὶ ὑποσ. 3· A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins* (Παρίσι 1883), σ. 175.

98. Ch. Clermont-Ganneau, 'Inscriptions de la nécropole juive de Joppé', *Recueil d'Archéologie Orientale* 4 (1901), σσ. 143-144, ἀρ. 14.

Γιὰ τὴν ὕπαρξη εἰδικευμένων τεχνιτῶν, πού εἶχαν ὡς κύρια ἀσχολία τὴν ἐπίχριση, ἐπικονίαση τοίχων, παρέχουν πληροφορίες δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἀραβίας. Στὴν πρώτη, χαραγμένη πάνω σὲ ταφικό μνημεῖο ἀπὸ τὸ Mdjêdil (Τραχωνίτιδα), ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνάγνωσις *χρί(σ)της* γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς εἰδικότητος ἐνός ντόπιου τεχνίτη *Ἀνοχύ(λ)ου*.⁹⁹ Ἡ λέξις αὐτή, ἀμάρτυρη ἐπιγραφικά, ἐπαληθεύεται μέ τὴ βοήθεια ἐνός ἀγιολογικοῦ κειμένου, καί συγκεκριμένα τοῦ βίου τοῦ ἀγίου Σάββα, στόν ὁποῖο ἀπαντᾷ κάποιος χρίστης Μάμας ἀπὸ τὴ Βηθλεέμ: «*Μάμας δέ τις Βηθλεεμίτης, χρίστης τὴν τέχνην, τὸ ἔργον τοῦ τε λάκκου καὶ τοῦ σκεπτουρίου πεποίηκεν*».¹⁰⁰ Στὴ δευτέρη ἐπιγραφὴ, προερχόμενη ἀπὸ τὸ Hebran: τὸ(ν) ναὸν κυρίου Διὸς ἐκονήσα,¹⁰¹ τὸ ρῆμα εἶναι πιθανότερο νὰ δηλώνει τὴ χρηματοδότηση τῆς ἐπίχρισης ἀπὸ τὸ δωρητὴν παρά τὴν ἐκτέλεσίν της ἀπὸ τὸν εἰδικὸν τεχνίτη. Ὡστόσο τὸ ἐπάγγελμα τοῦ *κονεάτη* παραδίδεται σὲ μία ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Τύρου.¹⁰² Τέλος ἡ Glucker λανθασμένα ἀπορρίπτει τὴ συμπλήρωση τοῦ ὄρου *γυσοκ(όπος)* σὲ μία ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Γάζα¹⁰³ μέ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ λέξις δέν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἀλλοῦ, ἀφοῦ ἡ ὕπαρξις της μαρτυρεῖται καί πάλι στὴν Τύρο.¹⁰⁴

Μεταξὺ τῶν ἐπαγγελμάτων πού συνδέονταν μέ οἰκοδομικὴς ἐργασίες ἀσφαλῶς συγκαταλεγόταν καί τὸ ἐπιτήδευμα τοῦ *τέκτονος*.¹⁰⁵ Σὲ δύο χριστιανικὴς ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης, τὴ μία ἀπὸ τὸ κοιμητήριον τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τοῦ Χοζιβᾶ στὸ Wadi el-Kelt, κοντὰ στὴν Ἱερουσαλήμ: *διάκον(ος) / ✠ Παῦλος, / τήκτων*¹⁰⁶ καί τὴν ἄλλη ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὸ Σινᾶ (χαραγμένη σὲ ξύλινο δοκάρη): ... *Στέφανον Μαρ/τυρίου δι(ά)κ(ονον) καὶ τέκτονα Ἀιλήσιον...*,¹⁰⁷ παρατηροῦμε ὅτι καί οἱ δύο τέκτονες ἔφεραν τὸν ἱερατικὸ

99. PAES IIIA7, σσ. 390-391, ἀρ. 787¹⁰.

100. Ἐκδ. E. Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis* (Λειψία 1939), *Leben des Sabas*, σ. 187. Πρβλ. Magoulias, σ. 16 καὶ ὑποσ. 24.

101. Waddington, σ. 525, ἀρ. 2288.

102. J.-P. Rey-Coquais, *Inscriptions de la nécropole (Tyr)*, BMB 29 (Παρίσι 1977), σ. 102, ἀρ. 186 καὶ ὑποσ. 2,3. Γιὰ τὴ λέξις *κονιάτης* καὶ συναφεῖς ὄρους σὲ παλαιοχριστιανικὴς ἐπιγραφές βλ. J.-P. Sodini, 'L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne (IVe-VIIe s.)', *Ktema* 4 (1979), σ. 79, ὑποσ. 57.

103. Glucker, ὁ.π. ὑποσ. 85, σ. 131, ἀρ. 15, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

104. Rey-Coquais, ὁ.π. ὑποσ. 102, σσ. 23-24, ἀρ. 31.

105. Butler, σ. 255· Μέντζου, σσ. 185-186.

106. A.M. Schneider, 'Das Kloster der Theotokos zu Choziba im Wadi el-Kelt', *RomQ Schr* 1931, σ. 322, ἀρ. 89.

107. I. Sevcenco, 'The Early Period of the Sinai Monastery in the Light of its Inscriptions', *DOP* 20 (1966), σ. 262, ἀρ. 3.

βαθμό του διακόνου. Άν και οι μαρτυρίες δέν εἶναι ἐπαρκεῖς γιά νά δικαιολογήσουν κάποια προτίμηση τῶν διακόνων γιά τό ἐπάγγελμα αὐτό, οἱ ἐπιτάφιεσ χριστιανικέσ ἐπιγραφέσ ἀπό τήν Τύρο: + Θεοδώρου διακόνου, / τέκτονος¹⁰⁸ καί τό Fidreh Συρίας: + Πέτρος Ἀντονίνο(υ), διάκονος τηκτόνης¹⁰⁹ ἔρχονται νά ἐνισχύσουν αὐτή τήν ὑπόθεση. Μία ἀκόμη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπό τή Sakka (Αὐρανίτιδα): Μαίωρος Ζοβαίδου τέκτονος, υἱωνοῦ Ζοβαίδου τοῦτο μνημα¹¹⁰ καί ἡ ἀποσπασματικά σωζόμενη λέξη τ[έκτο]ν[ος] σέ πάπυρο τῆσ Nessana (6ος-7ος αἰ. μ.Χ.)¹¹¹ πλουτίζουν τίσ σχετικέσ ἐπιγραφικέσ μνεῖεσ ἀπό τίσ ἐπαρχίεσ Ἀραβίας καί Παλαιστίνης ἀντίστοιχα, χωρίς ὅμως νά προσθέτουν νεώτερα στοιχεῖα γιά τό ἐπάγγελμα.

Ὁ Butler θεώρησε ὅτι ὁ ὄρος τέκτων εἶναι συνώνυμος τοῦ ἀρχιτέκτων¹¹² καί, μολονότι δέν ἀποκλείεται μία τέτοια ἐναλλασσόμενη χρήση τῶν ὄρων στίσ ἐπιγραφέσ τῆσ Συρίας, φαίνεται πῶσ κύρια ἀσχολία τοῦ τέκτονος ἦταν ἡ ξυλουργική, ὅπως προκύπτει ἀπό τό λατινικό ἀντίστοιχο *fabrus tignarius* τῆσ λέξεσ τέκτων στόν κατάλογο τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ.¹¹³ Ἡ ἀμοιβή του εἶχε καθορισθεῖ σέ 50 δηνάρια ἡμερήσια μαζί μέ τήν παροχή τροφῆσ καί ἦταν ἴδια μέ ἐκείνη τοῦ ξυλογλύπτη (*λεπτουργοῦ*). Ἀνάλογη σημασία διαφαίνεται καί στή φράση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «ἐνθα τέκτων εἰσ ζῶων φαντασίαν τὸ ξύλον ἐμόρφωσεν»,¹¹⁴ ἐνῶ στή Συναγωγή τοῦ Πάππου Ἀλεξανδρείασ ἡ τεκτονική ἀντιδιαστέλλεται ὡσ τέχνη ἀπό τήν οἰκοδομική πού προηγείται.¹¹⁵

Ἀπό τή χορεία τῶν τεχνιτῶν πού παρελαύνουν στίσ ἐπιγραφέσ τῶν ἐξεταζόμενων περιοχῶν δέν ἀπουσιάζουν οἱ μαρμαράριοι¹¹⁶ καί οἱ λιθοξόοι,¹¹⁷ δηλαδή οἱ τεχνίτεσ πού ἔκοβαν καί λείαιναν τά διάφορα

108. Rey-Coquais, ὁ.π. ὑποσ. 102, σ. 79, ἀρ. 143, καί σ. 160.

109. *PAES IIIB5*, σσ. 162-163, ἀρ. 1143 (=Μέντζου, σ. 186, ἀρ. 643).

110. Waddington, σ. 505, ἀρ. 2150.

111. Kraemer Jr., ὁ.π. ὑποσ. 31, σ. 275, ἀρ. 90, στήλ. VI, στ. 116.

112. Butler, σ. 254.

113. Lauffer, ὁ.π. ὑποσ. 19, σσ. 118-119 καί 234.

114. Migne, *PG* 46, 737.

115. Downey, *Byzantion*, ὁ.π. ὑποσ. 12, σ. 107 καί ὑποσ. 2.

116. Συγκεντρωμένεσ μνεῖεσ μαρμαραρίων σέ χριστιανικέσ κυρίως ἐπιγραφέσ βλ. στό ἄρθρο τοῦ L. Robert, 'Épithaphes et acclamations byzantines à Corinthe', *Hellenica* 11-12 (1960), σσ. 28-30. Βλ. ἐπίσης Μέντζου, σσ. 190-192. Γιά ἓνα μαρμαράριο Λεόντιο στά *Θαύματα τῆσ Ἁγίας Θέκλασ* βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ὁ.π. ὑποσ. 24, σσ. 298-299.

117. Γιά τίσ διάφορεσ παραλλαγέσ καί τίσ πολλαπλέσ χρήσεισ τοῦ ὄρου βλ. Robert, ὁ.π. ὑποσ. 116, σσ. 30-37 καί Sodini, ὁ.π. ὑποσ. 102, σ. 75 ἰδιαίτερα ὑποσ. 24 καί σσ. 76-78. Γιά τήν παρουσία αὐτῶν τῶν τεχνιτῶν σέ ἀγιολογικά κείμενα τῆσ περιόδου βλ. Magoulias, σσ. 13-16.

εἶδη λίθων καί στή συνέχεια δούλευαν σ' αὐτά τίς δημιουργίες τους (πλαίσια θυρῶν καί παραθύρων, κιονόκρανα, πλάκες γιά τήν ὀρθομαρμάρωση καί ἐπίστρωση δαπέδων, βωμούς κλπ.). Οἱ ὄροι αὐτοί ἐμφανίσθηκαν στή γραμματεία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου καί χρησιμοποιήθηκαν μέ τό ἴδιο περιεχόμενο καί στή βυζαντινή ἐποχή. Εἰδικά ὁ μαρμαράριος θεωρεῖται ὡς ἡ ἑλληνική μεταγραφή τῆς λατινικῆς λέξης *marmararius*,¹¹⁸ ὅπως προκύπτει καί ἀπό τό Διοκλητιάνειο θέσπισμα πού χρησιμοποιεῖ τούς ὄρους *marmorarius* καί *μαρμαράριος* γιά τήν ομάδα τῶν τεχνιτῶν πού πληρωνόταν μέ 60 δηνάρια ἡμερήσια.¹¹⁹

Τά πρωτεῖα στίς ἀναφορές τίς σχετικές μέ τό ἐπάγγελμα τοῦ μαρμαράριου κατέχει αὐτή τή φορά ἡ Παλαιστίνη, ἀπό τήν ὁποία προέρχονται τά τρία παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν. Σέ μία συναγωγή τῆς Τιβεριάδας ἕνας ντόπιος τεχνίτης χάραξε πάνω στόν ἄβακα τοῦ κιονόκρανου, πού σκάλισε ὁ ἴδιος, τήν ἐξῆς ἐπιγραφή: *Ἡ Θεοῦ χάρις/μετά / Ἀβραμίον / μαρμαρίου*,¹²⁰ ἐνῶ στό κοιμητήριον τῆς Μονῆς τοῦ Χοζιβᾶ στό Wadi el-Kelt εἶχε ἐνταφιασθεῖ καί ἕνας μαρμαράριος ἀπό τήν Ἀσκαλώνα: *Ἐνθάδε κίτε / Γιόργις Ἀσκ(αλωνίτης), / μαρμαρά[ριος] / ...*¹²¹ Τήν ὑπαρξη πρώτου μαρμαράριου, δηλαδή τοῦ ὑψηλότερου στήν ἱεραρχία τοῦ ἐπαγγέλματος τεχνίτη, μᾶς ἀποκαλύπτει μία τρίτη ἐπιγραφή ἀπό τή Χεβρώνα τῆς Palaestina Prima, ἄν φυσικά θεωρήσουμε ὡς ὀρθή τήν ἀποκατάσταση τοῦ γράμματος Α πρὶν ἀπό τή λέξη *μαρμαράρης*: *Ἁγίε Ἀβραάμα, / βωήθι τὸν <δ>οῦ/λόν σου Νῆλον, τὸν <α> ἄμαρμα/ράρη...*¹²²

Μέ τόν ὄρο *λαοξός*,¹²³ μία παραλλαγή τοῦ *λιθοξός*, ὑπογράφει τό βωμό πού φιλοτέχνησε (;) καί ἀφιέρωσε ἕνας τεχνίτης ἀπό τό El-Ghawāghib τῆς Τραχωνίτιδας: *Ἀγαθῆ τύχη. Γάβνης λαοξός ἐκ [τῶ]ν ἰδίων ἐπύει [τὸ]ν βωμόν.*¹²⁴ Ὁ πολύ ἐνδιαφέρων τύπος *λαξός*, γνωστός κυρίως ἀπό τή χρήση του σέ αἰγυπτιακούς παπύρους,¹²⁵ ἀπαντᾷ σέ μία ἀναθηματική ἐπιγραφή ἀπό τή Σκυθόπολη (Beth Shean)¹²⁶ τῆς Palaestina Secunda καί εἶναι ιδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτο τό γεγονός ὅτι

118. Robert, ὁ.π. ὑποσ. 116, σ. 30.

119. Lauffer, ὁ.π. ὑποσ. 19, 7, 5, σσ. 118-119 καί 234.

120. SEG 16 (1959), σ. 222, ἀρ. 827.

121. Schneider, ὁ.π. ὑποσ. 106, σ. 319, ἀρ. 31.

122. SEG 8 (1937), σ. 36, ἀρ. 240.

123. Robert, ὁ.π. ὑποσ. 116, σσ. 36-37.

124. Waddington, σ. 554, ἀρ. 2413n.

125. Robert, ὁ.π. ὑποσ. 116, σ. 36, ὑποσ. 5.

126. A. Ovadia, J. Roll, 'A Greek Dedicatory Inscription to Azeizos', *Eretz Israel* 19 (1987), *M. Avi-Yonah Memorial Volume*, σσ. 270-271 (στά ἑβραϊκά, μέ ἀγγλική περίληψη, σσ. 80*-81*).

ὁ τεχνίτης, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τό ἐθνικό *Φαινήσιος*, καταγόταν ἀπό τή σχετικά ἀπομακρυσμένη πόλη Phaena (σημ. Mismīyeh) τῆς Τραχωνίτιδας. Στή Khabab τῆς ἴδιας περιοχῆς αὐτός, πού σκάλισε ἕνα βωμό, προτίμησε νά χαρακτηρίσει τόν ἑαυτό του *τεχνίτη*.¹²⁷ *Ζάεδ[ος] / Τά<σ>ο[υ] / [ἐπ]λόησεν τ[ῶ] / θεῶ Ἀδά[δω]. / Αἴηλο<ς> Ἀ/ννήλου, / τεχνή/της, μνησθῆ*.¹²⁸ Δύο τεχνίτες ἀδελφοί φέρονται ἐπίσης ὡς ὑπεύθυνοι γιά τήν ἀνέγερση μιᾶς θύρας στήν κώμη Tarba τῆς Τραχωνίτιδας: *Ἀντίοχος καί / Πάλμας, νί[σο]fi Μαν/ρεία, τεχνεῖται, / ἐξ ἰδίων ἀνέστη/σαν τήν θύραν / εὔσεβοῦντες*.¹²⁹ ἐνῶ στήν πόλη Γάδαρα (Um Qeis) τῆς Palaestina Secunda, ἕνα μασσωλεῖο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. χαρακτηρίζεται ὡς ... *Ἀρα/βίου / τεχνί/του ἔρ/γον*.¹³⁰ Τέλος ἀπλά *τεχνίτες* αὐτοαποκαλοῦνται καί οἱ δύο ψηφωτές, *Μαριανός* καί *Ἀνινᾶς* (πατέρας καί γιός ἀντίστοιχα), τοῦ δαπέδου τῆς ἐβραϊκῆς συναγωγῆς στό Beth-Alpha,¹³¹ πράγμα ἐξαιρετικά σπάνιο, ἀφοῦ ὁ ὄρος *ψηφοθέτης* εἶναι ὁ πλέον δόκιμος ἐπιγραφικά γιά τοὺς καλλιτέχνες αὐτοὺς στίς ἐπαρχίες Παλαιστίνης καί Ἀραβίας.¹³²

Συμπεράσματα: Οἱ τεχνίτες πού ἀσχολοῦνταν μέ οἰκοδομικές δραστηριότητες στίς ἐπαρχίες Παλαιστίνης καί Ἀραβίας, στή χρονική περίοδο πού ἐξετάσθηκε, ἦταν σέ συντριπτικό ποσοστό αὐτόχθονες, κάτοικοι τῶν πόλεων καί κωμῶν τῶν παραπάνω ἐπαρχιῶν. Μέ ἐξαίρεση τήν περίπτωση τοῦ οἰκοδόμου, οἱ ἀναφορές τῶν ἐπαγγελματιῶν πού συμμετεῖχαν σέ οἰκοδομικές ἐργασίες, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς μνεῖες τῶν σχετικῶν ἐπαγγελματίων, εἶναι περιορισμένες.

127. Ὁ ὄρος γνωρίζει εὐρεία διάδοση στίς ἐπιγραφές τῆς Β. Συρίας, ὅπου κατά τόν Butler (σ. 254 καί παραδείγματα σ. 255) σήμαινε τόν ἀρχιτέκτονα, δηλ. τό σχεδιαστή ἑνός κτηρίου. Γιά μνεῖες τεχνιτῶν στίς ἐπιγραφές καί τά ἀγιολογικά κείμενα τῆς Μ. Ἀσίας καί Συρίας βλ. Μέντζου, σσ. 177-184.

128. Ewing, σ. 132, ἀρ. 51.

129. Dussaud – Macler, σ. 150, ἀρ. 16.

130. F. Zayadine, 'A Dated Greek Inscription from Gadara, Um Qeis', *ADAJ* 18 (1973), σ. 78, πίν. XLIX.

131. *Μνισθοῦσιν ὁ τε/χνίτε ὁ κάμνον/τες τῶ ἔργον τοῦ/τω, Μαριανός καί / Ἀνινᾶς υός, SEG* 8 (1937), σσ. 15-16, ἀρ. 93, ὅπου καί ἡ προηγούμενη ἐκτενῆς βιβλιογραφία: Lifshitz, ὁ.π. ὑποσ. 95, σσ. 66-67, ἀρ. 77.

132. Βλ. γιά παράδειγμα V. Tzaferis, 'The Greek Inscriptions from the Early Christian Church at 'Evron', *Eretz-Israel* 19 (1987), *M. Avi-Yonah Memorial Volume*, σ. 44, ἀρ. 7. P.-L. Gatier, *Inscriptions de la Jordanie*, τόμ. 2. *Région centrale (Amman-Hesban-Madaba-Main-Dhiban)* (Παρίσι 1986), σ. 69, ἀρ. 54α, σ. 90, ἀρ. 75, σσ. 107-108, ἀρ. 102, σσ. 138-139, ἀρ. 142α. M. Piccirillo, 'Le iscrizioni di Um er-Rasas-Kastron Mefaa in Giordania I (1986-1987)', *Liber Annuus* 37 (1987), σσ. 180-182, ἀρ. 1-3, σ. 195, ἀρ. 19.

Ἡ πενία τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ στά πλαίσια τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἀρχιτέκτονες (ὅπως καί οἱ μηχανικοί) δέν πρέπει νά ἦταν πολυάριθμοι λόγω τῆς μακρόχρονης καί δαπανηρῆς ἐκπαίδευσης στήν ὁποία ὑποβάλλονταν, ἀλλά καί ἐπειδή ἕνας μέγας ἀριθμός οἰκοδομικῶν προγραμμάτων ἦταν δυνατό νά ὀργανωθεῖ ἀπό ἕνα μόνο τέτοιο εἰδικό, προϊστάμενο ἐμπειροῦ συνεργεῖο ἐργατῶν. Γιά τά προσόντα καί τίς ἐπιδόσεις τους ὡστόσο ἔχαιραν κοινωνικῆς ἀναγνώρισης καί θά ἦταν εὐλογηκάθε προβολή τους.¹³³ Ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους μόνο οἱ εἰδικευμένοι τεχνίτες φαίνεται ὅτι τύχαιναν κάποιου σεβασμοῦ καί περιστασιακῶν προνομίων, ἐνῶ οἱ ἀπλοί χειρῶνακτες θεωροῦνταν «βάνουσου» καί περιφρονητέοι, πράγμα πού δικαιολογοῦσε τήν καταδίκη τους σέ ἀνωθυμία. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τήν κοινωνική θέση καί τό ἐπάγγελμά τους, οἱ τεχνίτες ἔθεταν τό ταλέντο καί τήν τέχνη τους στήν ὑπηρεσία καί τίς ἐπιθυμίες τῶν δωρητῶν-ἀναθετῶν. Ἔτσι οἱ τελευταῖοι φέρονται νά διεκδικοῦν, ἐκτός ἀπό τόν ἔπαινο γιά τή χρηματοδότηση, καί τήν ἀποκλειστική πατρότητα τοῦ ἔργου μέ τήν ἀποσιώπηση πολύ συχνά τῶν ὑπεύθυνων τεχνιτῶν.¹³⁴ Βέβαια ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τοῦ ἀντικειμένου τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν ἐπαγγελμάτων καί ἡ σκιαγράφηση τοῦ πορτραίτου τῶν συγκεκριμένων τεχνιτῶν προσκρούει ὄχι μόνο στό ὀλιγάριθμο τῶν σχετικῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, ἀλλά καί στή μὴ συμβατική καί κάπως αὐθαίρετη χρήση τῶν ὄρων πού δηλώνουν οἰκοδομικά ἐπαγγέλματα, καθὼς καί στή συγκέντρωση πολλῶν εἰδικοτήτων στό πρόσωπο ἑνός τεχνίτη.¹³⁵

133. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, τόμ. II (Ὁξφόρδη 1964), σσ. 1013-1014.

134. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ὁ.π. ὑποσ. 49, σ. 89.

135. Choisy, ὁ.π. ὑποσ. 97, σ. 173· Butler, σ. 254· Magoulias, σ. 13.

SUMMARY

EPIGRAPHICAL EVIDENCE FOR PROFESSIONS AND CRAFTS RELATED TO BUILDING ACTIVITIES IN ROMAN AND EARLY CHRISTIAN PALESTINE AND ARABIA

A number of *building* and *dedicatory* Greek inscriptions from Palestine and Arabia provide information on the existence of professions and crafts associated with building activities. According to these inscriptions, *architects*, *builders*, *contractors*, *ordinary workers*, *plasterers*, *carpenters*, *marble-workers* and *stone-workers* combined their efforts in erecting civic and religious, state or private structures in late Roman and early Christian times.

Architects (ἀρχιτέκτονες) were involved in the sanctuary of Zeus at Gerasa (AD 27/28), in a fortification project at Der'a (AD 261–264) and private constructions at Sûr and Busr el-Ḥarîri. It is not certain whether they acted as designers and/or super-intendents, since their professional expertise was being challenged by *engineers* (μηχανικοί), who by the mid-first century AD had mastered both building experience and vast theoretical knowledge.

The numerous inscriptions attesting the activity of *builders* come, like those of the architects, from the northern part of the Province of Arabia (Hauranitis, Trachonitis, Batanaea) and are dated mainly between the fourth and sixth centuries AD. The term designating their craft – οἰκοδόμος or derivative and relative verbs – appears either on dedications made by them or in building inscriptions which list as well the officials in charge and the donors. The full responsibility of these craftsmen for the building process, implied by the absence of any reference to other experts, suggests that their duties covered a wide range, including planning, executing and supervising.

Two pairs of building *contractors* (ἐργολάβοι) are known from Gaza in Justinian's reign and Moushennef (Hauranitis). On the basis of later literary evidence, contractors came to an oral or written agreement with the employer, received money, bought the necessary materials and began building, using plans given them by the architects.

Artisans engaged in specific aspects of construction are attested by a few examples in each case.

The craft of *plasterers* is attested by an abbreviation of the noun χρί(σσης) from a burial monument at Mǰǰēdil (Trachonitis) and the verb ἐκονίησα on a dedicatory inscription from Hebran (Hauranitis).

The τέκτονες recorded on two tombstones from Wadi el-Kelt near Jerusalem and Sakka (Hauranitis) and on a beam of the Saint Catherine Monastery at Sinai seem to have been *carpenters* and *joiners*. The use of the term in this sense by other contemporary sources, and its explicit equation with the *fabrus tignarius* on the Diocletian price-list, make this a reasonable interpretation.

The few epigraphical references pertaining to the skilled workmen who cut and carved stones have been mainly found in Palestine. The craftsmen from Hebron, on a capital from Tiberias and a tombstone from Wadi el-Kelt, are styled *marble-workers* (μαρμαράριοι). The variations λαοζός, λαζός of the term λαοζόος used for *stone engravers* are encountered on two dedications from El-Ghawāghib (Trachonitis) and Beth Shean (Palestine). Other stone engravers from Khabab and Tarba (Trachonitis) and Decapolitan Gadara are merely called *artisans* (τεχνῖται). It seems that this broad term was used for various qualified workmen and artisans, as the case of the Beth Alpha *mosaicists* demonstrates.

The workers who earned their living by simple manual labour are labelled *workmen* (ἐργάται). Κτίστης on the other hand, always refers to the donor of a project or the founder of an establishment. It is however possible that the word πρωτοκτίστ(ης) inscribed on a door lintel at El-Quneitra (Gaulanitis) applied to a *chief workman*.

The majority of the above mentioned craftsmen were recruited from the local populations, as their names and place of origin reveal.

The limited references to the professions and crafts under consideration may be explained by the attitude of contemporary society towards them. Given the dedicatory character of most of the building inscriptions, the persons providing the required resources for the realization of a certain work reserved for themselves the praise for the whole undertaking. However, verbs used to advertise their largesse are more befitting the contribution of the planners, builders and craftsmen who actually engaged in the work.

In conclusion a closer definition of the precise duties of these workers is hindered not only by the paucity of the evidence, but also by the unconventional and loose application of the relevant terms.